

Romanul românesc și morfologia puterii

INSTITUTUL EUROPEAN
IAȘI

CUPRINS

Argument. Putere și literatură **Constanta Rupert / 7**

Capitolul I. Critica ideilor despre Putere / 15

- 1.1 Câteva teorii ale puterii. De la analiza socio-filosofică la aporiile literaturii / 15
 - 1.1.1 *Voința de putere* și fundamentarea sa ideologică în Republica literelor / 15
 - 1.1.2 Perspectiva sociologică asupra puterii / 24
- 1.2 Literatura română și bătăliile sale în câmpul puterii / 30
 - 1.2.1 Bătăliile canonului pentru Putere / 30
 - 1.2.2 Bătăliile romanului pentru Putere / 39
- 1.3 Romanul românesc în ecuația puterii / 49
 - 1.3.1 În căutarea Subiectului pierdut / 49
 - 1.3.2 Reconstruind puterea narativă. O ecuație epică (im)posibilă / 151

Capitolul II. Puterea activă a Subiectului / 61

- 2.1 Țările Române la porțile Răsăritului / 61
- 2.2 Scriitorul român la porțile Apusului / 75
- 2.3 Vechiul ciocoi la porțile romanului / 81
- 2.4 Scene de viață socio-politică și ierarhizarea puterii / 87
- 2.5 Fizionomia arivistului și instrumentele progresive ale puterii / 96

Capitolul III. Puterea reflexivă a Subiectului / 107

- 3.1 *România Mare* în căutarea autenticității puterii / 107
- 3.2 Puterea canonului românesc interbelic / 117
- 3.3 Max Blecher – de la literaturizarea traumei autobiografice la puterea reflexivă a Subiectului / 126
 - 3.3.1 „...un om tăiat în două de o fereastră” / 126
 - 3.3.2 Întâmplările Subiectului în reflexivitatea imediată / 131
- 3.4 Anamorfozele imagiste ale puterii reflexive / 139

Capitolul IV. Pasivizarea Subiectului în fața puterii Istoriei / 157

- 4.1 Teratologia Puterii totalitare. Cazul românesc / 157
 - 4.1.1 „Revoluțiile culturale” și iluziile puterii / 157
 - 4.1.2 Victime și eroi ai luptei socialiste / 161

4.2. Marin Preda, *Cel mai iubit dintre pământeni* și pasivizarea Subiectului în fața excesului de putere / 174

4.2.1 Cazul Preda. *Delirul* celui mai contestat dintre prozatori / 174

4.2.2 Cel mai pasiv dintre pământeni. Iluzie, izolare, abandon / 181

Capitolul V. Impersonalizarea puterii în romanul contemporan / 195

5.1. Memoria puterii, puterea memoriei și tipologia narativă a romanului românesc postcomunist / 195

5.1.1 Memorie, Istorie, Roman – un echilibru variabil / 195

5.1.2. Romanul memoriei. Ratare sau recuperare / 207

5.1.3. Romanul anilor 2000. O tipologie modulară / 212

5.2 Impersonalizarea puterii și stigmatul memoriei. Horia Ursu, *Aseidiul Vienei* / 221

5.2.1 Romanul fără Memorie și fără Istorie în ecuația impersonalizării. De la Apud la Viena și înapoi / 221

5.2.2 Metoda transgresivă a impersonalizării / 228

Concluzii. Uzul literaturii în câmpul puterii. Morfologia puterii în câmpul literaturii / 241

Bibliografie generală / 249

Abstract / 263

Résumé / 265

Capitolul I

Critica ideilor despre Putere

1.1 Câteva teorii ale puterii. De la analiza socio-filosofică la aporiile literaturii

1.1.1 *Voința de putere* și fundamentarea sa ideologică în Republica literelor

În drama istorică *Richard al III-lea* (1592), Shakespeare descrie o tainică, misterioasă pornire interioară a viitorului rege Richard, o tentație care se amplifică gradual, o chemare lăuntrică de a dobândi, cu orice preț, puterea. Puterea la care visează aspirantul Richard are o forță compensatoare, căci, neputând fi iubit pentru ceea ce este el, își propune să se facă iubit prin ceea ce ar putea deveni. Tragismul personajului este accentuat de frustrarea diformităților fizice, de anticiparea destinului marginal, dar și de contestarea Dreptului divin și de crezul în liberul-arbitru. Predestinat la singurătate, neiubit și complexat de rolul său marginal în politica regatului, Richard este dominat de această forță interioară de a avea puterea, de a-și schimba destinul, fie și prin acte de cruzime inimaginabilă, machiavelice. Dorința de a ajunge la putere, deci de a câștiga o poziție de forță și astfel de a-și depăși complexe fizice și Dreptul divin, este generată, alimentată de o putere interioară care îi anulează orice afect. Cu alte cuvinte, Richard ca personaj tragic, ca reprezentare a diformităților umane fizice și psihice, nu își schimbă condiția decât într-un context socio-politic care îi amplifică tragismul. Chiar și critica shakespeariană implicită îl situează în contextul creșterii puterii calvinismului elisabetan și a fatalismului religios, când determinismul divin era argumentat de faptul că Dumnezeu „adesea pedepsește răul cu rău (aparent)” (tr. a.) (Lull, 1999: 8). Imaginea sa este machiavelică, o reprezentare a răului care declanșează deseori instinctualitatea criminală a omului. Shakespeare probează prin Richard evoluția nevoii de putere, a ceea ce Elias Canetti numea ca pasiune specifică a puterii, adică o nevoia de *supraviețuire* (Canetti, 1978: 246). Dar puterea răului individual, în cazul lui Richard intenționat, calculat, deci rațional, nu este completă fără perspectiva asupra contextului istoric care ne oferă „o imagine a istoriei ca putere politică” (tr. a.) (Lull, 1999: 8). Istoria literară reține

Respectiv numeroase astfel de exemple de reprezentare a ceea ce Nietzsche numea, pe bună dreptate, *Voința de putere* (Nietzsche, 1968). Aceste reprezentări descriu amplificarea și transformarea voinței de putere individuale, așa cum vedem în cazul personajului shakespearian, în voință de putere a unor grupuri dominante, care, de-a lungul istoriei umanității, au impus propriile reguli majorității prin autoritarism.

În continuarea acestei idei, tot în *Voința de putere*, Nietzsche vorbește despre conceptul de *perspectivism*, adică despre potențialul extensiv al puterii, căci „Fiecare centru de forță are pentru întregul rest propria perspectivă, adică propria valorizare bine detenninată, propria formă de acțiune, propria formă de împotrivire.” (Nietzsche, 1999: 366). Putem afirma că acesta este de altfel sensul afirmației nietzscheene:

Reprezentarea mea este că fiecare corp specific tinde să domine întregul spațiu și să-și extindă forța proprie (voința sa de putere) și să respingă tot ceea ce se opune extinderii sale. Însă el se lovește permanent de tendințele identice ale altor corpuri, sfârșind prin a se pune de acord, *a se uni* cu cele care îi sunt suficient de înrudite: astfel ele conspiră ulterior împreună pentru putere. Iar procesul merge mai departe... (Nietzsche, 1999: 409).

Această constatare nietzscheeană are funcția de a aminti despre raportul dintre puterea individuală și puterea grupului. În esență, puterea individuală este cea care „își negociază” poziția dominantă într-un anumit grup care își manifestă deseori rolul de forță prin intermediul unei ideologii comune, la rândul ei negociată sau impusă. Puterea individuală este cea care, după Nietzsche, alimentase teoriile unor psihologi celebri, precum Freud cu a sa teorie despre puterea și dominația plăcerii, Adler cu psihologia sa individuală bazată pe senzația puterii sau Frankl cu voința de sens existențial. Astfel, *puterea subiectivă, individuală, behavioristă* și ancorată în subconștient devine, conform teoriei nietzscheene, *putere politică, socială*, justificată sau nu în numele unei ideologii, iar acesta este un proces istoric imuabil. De altfel, tot în *Voința de putere* aflăm și viziunea structurată a puterii machiavelice din perspectiva nietzscheeană:

Despre „machiavelismul” puterii

Voința de putere apare:

- ca voință de „libertate” la cei oprimați, la sclavii de tot soiul: țelul pare a fi doar *eliberarea* (din punct de vedere moral-religios: „responsabil doar față de propria conștiință”, „libertate evanghelică” etc.);
- ca voință de supremație în cazul unei clase destul de puternice și care aspiră la putere, chiar dacă la început zadarnic, apoi limitându-se la voința de „dreptate”, adică de *drepturi egale* cu ale clasei dominante;
- în cazul celor mai puternici, mai bogați, mai autonomi, mai curajoși, ca „*iubire de umanitate*”, de „popor”, de evanghelie, de adevăr, de Dumnezeu, ca milă; „sacrificiu de sine”etc.; ca o copleșire, o contaminare, o subjugare, ca o identificare cu un mare quantum de putere pe care o *poți orienta*: eroul, profetul, cezarul, mântuitorul, păstorul; (- și iubirea sexuală se înscrie aici:

ea *vrea* să covârșească, să pună stăpânire și *apare* ca dăruire de sine. De fapt, e vorba despre iubirea față de „instrumentul” propriu, față de „calul” propriu – despre convingerea că îți *aparține* asta și asta ca unuia care este în stare să *aibă folos* de pe urma lor). „Libertate”, „dreptate” și „iubire”!!! (Nietzsche, 1999: 491-492).

Așadar, concepția nietzscheeană despre „putere” este asociată unui sens machiavelic, chiar atunci când este asociată „voinței de libertate”, ea fiind pusă pe seama unui impuls egoist, a unui instinct de conservare, în favoarea individului, și nu a colectivității. Dar această abordare a lui Nietzsche a puterii în sens machiavelic trebuie pusă și pe seama cadrului general al cărții sale, *Voința de putere*, unde filosoful este interesat și meditează asupra ideii *nihilismului* societății moderne, fapt pentru care el este și model pentru mulți filosofi ai secolului al XX-lea.

Însă sentimentul puterii, în sensul de autoritate și autonomie asupra sa și a celorlalți, este esența ideilor despre „putere”. Chiar și în stabilirea, ca normare, selecție și impunere, a unui canon literar (Nemoianu; Royal, 1991; Bloom, 1994; Nemoianu, 2001), așa cum vom vedea de altfel în acest capitol, ca rezultat al *gândirii tari* (Vattimo, 1993) a modernității estetice autoritariste, este tot un rezultat al exercițiului puterii ca autoritate recunoscută a criticii literare. O elocvență aparte o are în acest sens situația canonului literar românesc și poate chiar a unei ciclicități relevante pentru exercițiul puterii în bătălia dintre politic și estetic. Pe parcursul a aproximativ 150 de ani, decisivi pentru modernizarea statului și a culturii românești, de la 1859, odată cu Unirea Principatelor Române sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza și până după căderea regimului comunist din 1989, în lupta canonică pentru „autonomia esteticului”, o dată la 50 de ani, literatura română a fost sub autoritatea unor figuri dominante. Este vorba despre Titu Maiorescu la sfârșitul secolului al XIX-lea, de Eugen Lovinescu în perioada interbelică și de Nicolae Manolescu în anii '80 ai secolului trecut. Este elocvent faptul că toți acești critici literari au folosit, în bătălia literaturii de autonomizare față de puterea politică, ideologia esteticului ca formă de libertate a artei. Dar această luptă pentru canon literar are o însemnătate aparte în discuția despre formele și formulele autorităților literare care stabilesc ierarhiile „obligatorii” ale literaturii române. Ilustrarea „bătăliei” literare va constitui un subiect aparte în cadrul acestui prim capitol.

Dar formele puterii, trecând dincolo de resorturile relative și speculative ale psihologiei, aceasta fiind de altfel una dintre direcțiile majore de dezbatere a conceptului în secolul al XX-lea (Freud, Adler, Frankl, Foucault, Deleuze etc.), nu pot fi disociate de forța structurantă a conceptului: *ideologia* (Barthes, 1977). Patru dintre ideile vehiculate de Terry Eagleton (1991), în încercarea de definire a unui alt concept instabil teoretic, *Ideologia*, ne ajută în schimb în încercarea de a stabili cadrul de operare al *Puterii* și ulterior al modului de reprezentare literară. Ideologia este analizată de teoreticianul stângist al teoriei literare ca:

- [...] (b) un corpus de idei al unui grup social sau al unei clase;
 (c) idei care ajută la legitimarea unei puteri politice dominante;
 (d) idei false care ajută la legitimarea unei puteri politice dominante; [...]
 (j) conjunctura discursului despre putere. (tr. a.) (Eagleton, 1991:1-2).

Structurată pe ideologie, puterea devine un concept operator în contextul unor *grupuri dominante* care își *legitimează* astfel acțiunile autoritare, de decizie, pornind de la idei utopice, precum binele comun, libertatea absolută, societatea perfectă. Astfel, ideologia puterii presupune o formă de legitimare a acțiunilor.

O putere dominantă, *spune Eagleton*, se poate legitima pe sine însăși promovând *credințe* și valori care îi sunt congeniale acesteia; *naturalizând* și *universalizând* astfel de credințe până la a le face evidente și aparent inevitabile; *denigrând* idei care ar putea-o provoca; *excluzând* forme de gândire rivale, poate că invite dintr-o logică nespusă, dar sistematică; *obscurizând* realitatea socială în moduri care îi convin sieși. (tr. a.) (Eagleton, 1991:5).

O astfel de formulă de operare este mai ales caracteristică, cel puțin prin vizibilitate, societăților supuse totalitarismelor. Deformarea discursivă a realității în favoarea exercitării puterii unei persoane sau a unui grup a fost un fenomen generalizat, spre exemplu în cei cincizeci de ani de comunism românesc. Literatura, arta în general, a constituit un instrument ideologic ideal în reprezentarea lumii perfecte și a omului nou. Puterea totalitară poate fi definită printr-un transfer al conceptului lui Max Weber de „dominație economică” (Weber, 1978; 1986) și o adaptare a sa la un concept mai general, de „dominație socială”.

În același sens, al rezultatelor exercitării puterii, vorbind despre „forme de putere”, Bertrand Russell afirma aforistic că „puterea poate fi definită ca producție de efecte intenționate.” (tr. a.) (Russell, în Lukes, 1986: 19). Privit astfel, conceptul de *putere* are sens *cantitativ*, cum bine remarcă același Russell. Dar teoria lui Russell relevă o perspectivă unidimensională, analizând exclusiv presiunile, acțiunile în termeni de influență exercitată asupra individului. După filosoful britanic, individul este influențat: a) prin putere fizică directă asupra corpului său, atunci când este încarcerat sau ucis; b) prin recompense sau pedepse ca inducții, în primirea sau refuzarea unui loc de muncă; c) prin influențarea opiniilor sau propagandă (Russell, în Lukes, 1986: 19).

Această teorie nu are numai aspecte cantitative sau unidimensionale, așa cum am arătat, ci ea este și pur descriptivă, instrumentalizând individul și reducându-l la un set de automatisme care pot fi induse de o educație perseverentă, bunăoară. Chiar exemplul dat de Russell cu privire la puterea educației este relevant în acest sens, el vorbind despre animalele dresate care probează această putere a educației.

Dar sensul de putere asupra oamenilor are la bază o anumită poetică a influențelor, generatoare, după cum ar spune Harold Bloom, a unei „anxietăți a

influențelor”. Efectele influenței asupra oamenilor, efectele intenționate de care vorbea Bertrand Russell sau Talcott Parsons (Parsons, 1963: 232) pot fi cel mai ușor observate prin mijlocirea operei de artă, a textului literar care este și o reprezentare, chiar dacă de cele mai multe ori indirectă, sub forma unor *metanarațiuni* (Lyotard, 1979), a raporturilor pe care creatorul textului le-a avut cu variile ideologii socio-istorice care i-au determinat direct sau indirect educația. Așadar, contra-exemplul literaturii este acela că puterea este și un fenomen mai complex, de influență pasivă și de sedimentare. Metanarațiunile și recurența lor literară nu sunt decât formule și strategii ideologice de exercitare directă sau indirectă a puterii politice. Pe de altă parte, ceea ce Lyotard numește drept neîncredere postmodernă în metanarațiuni nu înseamnă o autonomizare absolută a esteticului, ci o restructurare a acestuia în funcție de o paradigmă a deconstrucției și reconstrucției.

Metanarațiunile istorice și legitimizeazătoare ale modernității cu rădăcini în gândirea luminilor, vehiculând idei istoricizate, precum progresul istoriei, binele și libertatea absolută, puterea științei, au fost înlocuite în a doua parte a secolului trecut cu alte ideologii care legitimizează puterea. Ideologii post-structuraliste, precum etnicitate, rasă, clasă, gen, religie, care au devenit și ele tratate metanarațiuni, au un rol determinant și strategic în procesul de selecție și de „eliberare” a artei de „tirană” esteticului, care nu mai este acum privit ca singurul criteriu de selecție canonică. Treptat, aceasta a determinat adevărate ciocniri de ideologii între apărătorii stabilității și stabilizării ierarhiei estetice și neoistoricii stângiști, care au înțeles și taxat canonul drept un ecou al unei gândiri conservatoare, retrograde. Diferența dintre dreapta canonizantă, care încearcă să conserve canonul literar a cărui stabilitate o pune pe seama specialiștilor, și stânga contestatoare și critică, care ne propune „liberalizare” sau eliberarea canonului de sub dominația esteticului, este similară cu „bătăliile” istorice între arta înaltă, elitistă și arta joasă/populară. Pe de-o parte constatăm că „nothing goes” (nimic nu mai merge), pe de altă parte suntem obligați (sic!) să constatăm că „anything goes” (totul merge). Dar aceasta nu este tot o luptă ideologică pentru putere, asemănătoare ca discurs cu „Cearta dintre Antici și Moderni” (*Querelle des Anciens et des Modernes*)? Nu folosesc aceste ciocniri de forțe ale secolului al XX-lea arsenalul unor ideologii opuse, care vor să preia controlul asupra modului de a stabili o ierarhie canonică? În fond, toată această retorică beligerantă probează cu siguranță tocmai modul în/prin care un canon este înlocuit cu altul în funcție de un context propice sau de o conjunctură, revenind la Eagleton, favorabilă unei puteri. Din acest punct de vedere, literatura se adevărește câmpul exponențial de observație a morfologiei puterii și de practică a semioticii puterii, unde ideologii divergente, iscate din chiar predispoziția critică a literaturii, au făcut în permanență ca un canon să fie înlocuit de altul. Biografia ideilor literare probează prin excelență acest lucru.

În mod paradoxal, formele cele mai autentice ale acestor tipologii de